

γεννήσει το τέρας αυτό, κατά τους μύθους, πριν γίνει σύζυγος του Δία. Όταν έγινε, δεν μπόρεσε να αναπτύξει αρμονικές σχέσεις μαζί του. Ο Ζευς δεν ήθελε παιδιά που θα γίνονταν (σαν την Ήρα) χθόνιες θεότητες. Ήθελε μεγάλους ολύμπιους θεούς σαν τον Απόλλωνα (τον επιφανέστερο γιο του και ταυτόχρονα το επιφανέστερο μέλος του νεώτερου πανθέου) ή σαν την Άρτεμη και την Αθηνά. Κανένα από τα παιδιά αυτά του Δία δεν έπρεπε να έχει ούτε είχε μητέρα την Ήρα (βλ. και σελ. 73 - 74). Από την Ήρα ο Ζευς είχε αποχτήσει μόνο δυο χθόνιες θεότητες, την Ειλείθια και τον Άρη, καθώς και τη σχεδόν αφανή θεά Ήβη. Από τα τρία αυτά παιδιά, η Ειλείθια αποκαλείται στην Ιλιάδα «μογοστόκος» (Π 187, Τ 103), και ήταν θεά του κάτω κόσμου, του τύπου της Ερινύος. Σε πολλά μέρη της Ελλάδας ήξεραν συνήθως τρεις θεότητες τους είδους αυτού, λατρευόμενες ως θεές του τοκετού με το όνομα Ερινύες ή Ευμενίδες (ή με διάφορα άλλα τοπικά ονόματα). Με τις τρεις αυτές υποχθόνιες Ερινύες (που έστελναν στις επίτοκες γυναίκες τους πόνους του τοκετού και συχνά το θάνατο, και γι' αυτό είχαν το επίθετο «μογοστόκου») προτιμάει συχνά να ταυτίζει ο Όμηρος και την Ειλείθια της Ήρας, γιατί δεν την αναφέρει ως μια θεά Ειλείθια, αλλά ως «Ειλείθειες»: «μογοστόκοι Ειλείθειαι, Ήρης θυγατέρες» (Ιλ. Α 269, Τ 119)'. Ο Άρης εξ άλλου, ως θεός του απόκοτου και άγριου πολέμου, διατηρούσε δικαιοματικά δεσμούς με τον κάτω κόσμο, όπως και όλοι οι θεοί του πολέμου, γιατί αυτοί διαρκώς τροφοδοτούσαν τον Άδη με νέους ενοίκους (βλ. και παραλ., σελ. 120). Η Ήβη τέλος ανήκει στις κατώτερες ολυμπιακές θεότητες και ήταν «αμφίπολος» των μεγάλων θεών ή οινοχόος, προτού τελικά γίνει σύζυγος του Ηρακλή.

Η Ήρα όμως είχε αποχτήσει κατά τους μύθους και μόνη της (χωρίς άντρα ή, κατά την ησιόδεια Θεογονία, «ου φίλοττι μιγεΐσαι», στίχ. 927 κπ.) ένα γιο σημαδιακό ή σακάτη, τον Ήφαιστο, που από την αρχή τον μίσησε και η ίδια και τον πέταξε από τον Όλυμπο (Πασ. 1, 20, 3). Το ότι τον περιμάζεψε τότε η σύζυγος του Ωκεανού Τηθύς και η κόρη τους Ευρυνόμη, ώστε ο Ήφαιστος να μπορέσει να ζήσει και να εργαστεί επί εννια χρόνια σε μια σπηλιά στον πάτο της θάλασσας, δεν αφήνει αμφιβολία πως είχε κι αυτός χθόνια χαρακτηριστικά, και μόνο με τον καιρό, δειλά και δύσκολα, ψυφθηκε σε ολύμπιο θεό. Τα ίδια χαρακτηριστικά είχε στην αρχή και η Ήρα, η οποία, κατά το μύθο, στο ίδιο περιβάλλον της Τηθύος και του Ωκεανού είχε ανατραφεί.

Η πορεία που ακολούθησε η Ήρα κατά την ύψωσή της σε ουράνια θεότητα βρήκε κάποια μακρινή απήχηση σε μια βοιωτική λατρεία της: στην προκλασσική Πλάταια υπήρχε ένα παλιό ιερό της Ήρας. Σ' αυτό χτίστηκε αργότερα μεγάλος ναός της (με μήκος κρηπιδώματος που πλησίαζε τα 50 μέτρα). Ο Πausανίας βρήκε στο ναό αυτό δυο λαϊρευτικές εικόνες της θεάς (αντί της μιας που συνηθιζόταν στους άλλους ναούς), μια του Σου αιώνα αποδιδόμενη στον αθηναίο πλάστη Καλλιμάχο και άλλη του 4ου, αποδιδόμενη στον Πραξιτέλη (9, 2, 7). Εικόνα του Δία δεν είδε ο Πausανίας στο ναό, ενώ στο ηραίο της Ολυμπίας, πλάι στο άγαλμα της Ήρας, είδε και άγαλμα του Δία (5, 17, 1), αν και το ιερό της Άλτης ήταν αρχικά μόνον της Ήρας, όπως και το ιερό της Πλάταιας. Στην Πλάταια η-καλλιμάχεια Ήρα ήταν καθιστή σε θρόνο, σε σεβάσμια πότνια θεά, όπως η Αθηνά του Ενδοίου στην αθηναϊκή ακρόπολη (βλ. εικ. 110), ενώ η πραξιτέλεια ήταν όρθια. Από τις δυο αυτές εικόνες η κρήνη που ήταν και η παλαιότερη βρισκόταν πλησιέστερα στη χθόνια φύση της θεάς (ένθρονες απεικονίζονταν κατά παλιά συνήθεια οι σεβάσμιες χθόνιες θεές), η δεύτερη στην ουράνια.

Άλλ) και στη γιορτή των Δαιδάλων που γινόταν κοντά στην Πλάταια με τη συμμετοχή

λέα Απόλλωνα που δευδικούσε για τον εαυτό του το ιερό. Ο Απόλλων σκότωσε τον αρχικό φρουρό του ιερού που ήταν κατά τον ποιητή ημεγάλη έρκασινα (ατραφής, τέρας άγριου, και αχρήστους τη συμπαράσταση του Τυφώα και ενός τρίτου τέρατος, της Χίμαιρας. Ο νικητής θεός άφησε τον νεκρό Πύθωνα (την ατραφής δράκαινα) να σαπίει στο έδαφος λέγοντας: «αύθου επί χθονί βιωταίειρη, ούδέ σύ γε ζωοίσι κα-

κόν βήλημε βροτοσίσι Έσσαι, σι άθινήσουςι έκτατόμβης ούδέ τί τοι θανάτον γε δυσηλεγαί ουτε Τυφωεύς άρκείσι ουτε Χίμαιρα δυσάωνμος» (στίχ. 300 κπ. και 363 - 368).

1. Βλ. τη μελέτη μου Μογοστόκοι Ειλείθειαι και κουροτρόφοι θεότητες στο Αρχαιολ. δελτίο 1978, σελ. 1 - 23. Για την Ειλείθια ως χθόνια θεότητα βλ. και παραλ., σελ. 46 κπ. και 74.

πανηγυριστών και από τις άλλες βοιωτικές πόλεις υπάρχει μια μακρινή ανάμνηση των προσκομμάτων που είχε συναντήσει η προσαρμογή της χθόνιας Ήρας στη νέα της φύση (την ουρανία). Πυρήνας της γιορτής ήταν μια από τις πολλές συζυγικές ερίδες της θεάς με το Δία (οι συζυγείς προεπιβές αποτελούσαν σαφή ένδειξη της δυσκολίας προσαρμογής). Η τελευταία όμως σύγκρουση είχε καταλήξει, κατά το μύθο, στην εξαφάνιση της Ήρας και στην μάταια αναζήτησή της από το Δία. Η θεά είχε εγκατασταθεί σε μια σπηλιά του Κιθαιρώνα, όπου παρμένα στον καιρό κράτησε η οργή της. Τελικά επήλθε η συμφιλίωση με το Δία, και αυτή η συμφιλίωση πανηγυριζόταν από τις βοιωτικές πόλεις. Το ότι είχε κρωφτεί σε σπηλιά σημαίνει για τους μελετητές της θρησκείας πως είχε αποσυρθεί σε μια γωνιά του υποχθόνιου βασιλείου της¹.

Ο Ερμής ήταν από τους παλαιότερους θεούς². Στα ιστορικά χρόνια εξελίχθηκε σε τόσο πολυσύθετο και πολυώνυμο θεότητα, ώστε κάλυπτε σχεδόν κάθε εκδήλωση της ζωής³. Έ' όλη όμως την ιστορία του την πρώτη θέση είχαν τα χθόνια γνωρίσματά του, ιδίως η ιδιότητα του

1. Bl. Sam Wide, Archiv für Religionswissenschaft 1906, 257 κτ. Ο Wide αναγνωρίζει την υποχθόνια φύση της Ήρας και στις αλληγορίες της Θεογονίας πως η θεά αυτή είχε αναβρεί και στο έδαφος της Ήχθονας που ήταν αδερφή του Κισθέρου. Η Ελλάδα τη ληρούσα λέρα και το λουάνθη της Νηρέας (1013, 114 και 120), καθώς και στην ακαλή του Δία (11, 6 477 κτ.) και έν θα τον ένουαζ, αν η Ήρα αποσυρόταν στον τόσο του κεφάλιού της από τον θεό Ήραρα και έν φαίνεται από τον ήλιο, έπλ. στο υποχθόνιο βασιλείο της.

2. Από τα μυθολογικά χθόνια είναι γνωστός ως όνομα μόνο (11, εκ. 64). Η χθόνια φύση του είναι πολύ εθιμική, όχι μόνο γιατί οι κεραιώτατοι θεοί ήταν τότε χθόνιοι, αλλά και γιατί έφαιταν τις νόμους γνώσερα του Ερμή και στα απόρατα χθόνια. Ο Ηρόδοτος 2, 51 τον θεωρεί θεό σε οικολογική ερίδα, εζημίες της γονιμικής του ιδιότητας, της παραζάδματος με το φαλλό. Ο ίδιος προσθέτει πως ο φαλλός είχε ελαστική θέση στη θρησκεία της ζωής των κελωτών. Υπήρχε ο' αυτούς οι μυσικοί έδακαλείς (απόρρητοι) για τη δύναμη του φαλλού.

3. Ο Ερμής πορεύεται σε συμφωνία με τις εθιμολογικές έθιμους των θεών του απειτού ή των πάλιν της πόλεως πάλιν που ήταν σπυμής στην έθιμ της θύρας (θέρους Έρμης) ή της πόλεως (καλούμε η απόρρητοι Ερμής). Ο θεός αυτός παρείς τινάμεν με κλέφτες κεφάλιων μνημάτων. Τα ευρατόμα είναι οι ληροίμα αμυμίοι έδραση, δηλ. σφαιρί λίθων, στα μύθι των εθιμών σφαιρίων με εαυμής πάλιν ή στήλη έδραση που εαυμύλλει τον ήλιο το θεό. Η ερμής στήλη πορεύεται να είναι άδραση, σφαιρί έδραση έδραση ένα τετράγωνο εθιμής σφαιρί και σφαιρίοίμα με λίθων, γλυπτική έδακαλείων κεφάλι του θεού. Οι ληροίμας με την άδραση στήλη στη μύθι χρηματισμοίματων και ως εθιμής ιδιαιτέρως κτεμάτων ή εικασμοίματων των κελων. Στην ερμής των ληροίματων Κερόων ο Πλωταίος σφαιρί τοποθεσία ονομαζόμενη ο' Ερμής. Οι ληροίμας ήταν τρεκ και έβλημαν τη δύναμη τριών ετιμολογίας της Αργολέας της Ακωνίας και της Αρεσθίας 2, 18, 7 και 2, 18, 81. Ηταν γονιμικός, και ποδεμό είχε θεό της γυναικός περίδρα, όμους με εαυμής έθιμους του Ερμή (11, κ. Α. Ρωμολί, Μέθραμα ληροίματων Ερμής, Αθήνα 1906, 37κκ. και Πρωτό, 1907, 472, κτερα. 1950, 724). Από φέρε προς τον Ερμή κείμ κτεμάτα σφαιρίμα με κεφάλιμα το όνομα της άλλης. Περαιτέρω σφαιρίματων ήταν οι προεπιβές στα άδραση ιδιαιτέρως κτεμάτα, γιατί μνημίο μετέβησαν κρωφ τους έδραση, για να μεγαλώσουν το θεό τους κτεμά εις βέρος του

έθιμου. Ο όρος Ερμής πορεύεται τους εαυμής έθιμους της. Οι οδοίματοι που χηροίματη την προεπιβή του Ερμή σέβημα των εις παρόμας ερμής στήλας και προέβημα στον ληροίμα το έδα του έδρα έδρα ή έδραση κηφ για το θεό. Κοιμωζήμα έδραμα της πορείας ήταν οι εαυμής που εαυμήςμαται έθιμ, γιατί κεραιώματων στον έδαμα για την κλέμα εαυμής. Προεπιβή τους ήταν ο Ερμής, ο οποίος προεπιβή και το κέρας τους (καρπός Έρμης), έδα όμοιο το θεαροίμα σφαιρίμα ως νύμιο, αλλά και να κτεμάματων (εαυμήςματων ερμήςματων) σφαιρίμα το προίμα κτεμάς ή ερμήςμα: σε παλαιότερες εαυμής πολλοί είχαν σε υαλίμα ης κλέμας σφαιρίμα, γιατί έδραμα το μέτρο της εθιμής κτεμάτων που κεραιώματων να κεραιώματων τη ζωή τους ή και να κτεμάματων με την κτεμά ή την ερμήςμα (11, εκ. 81-82) ο Ερμής των ανδράματων ανών είναι γνωστός ως κλέμα φηλίουμα, δηλ. ληροίματων, έδακαλεί ή κηροίματων.

Εί άλλοι, επειδή το έβλημα του Ερμή ήταν ο φαλλός, τον έδραματων και στις ερμής στήλας, οι ποδεμάτων τον εαυμήςματων για τη γονιμότητα των κεαυμήςματων έδακαλεί έδα, αν έδραματων και εθιμής ποίματων, λέμα ο Πλωταίος 2, 1, 4, κτεματων κτεμάματων του θεού, ο οποίος είχε πόλι του κτεμάματων ο' άλλες τινάματων του κτεμάματων το κτεμάματων έδραμα (κεραιώματων Έρμης). Ο Πλωταίος προσθέτει πως σφαιρίμα με το κτεμάματων του Ερμή ήμαρα κεραιώματων άδραματων, χρηματισμοίματων στα μνημήςμα των Μητρώων των θεών (πάλιν να είχε γυναικός κτεμάματων της ανδράματων γονιμότητας).

Η ερμήςματων του Ερμή σφαιρίμα στα ύομα χηροίμα των κεραιώματων, ο θεός εαυμήςματων σε κεραιώματων, με εθιμήςματων παράματων έγνημα τότε προεπιβήμα των νύμους που εαυμήςματων στα γονιμώμα και στις κελωίματων. Αυτοί νύμους εαυμήςματων ή εαυμήςματων, σφαιρίμα μαζί με τον Ηρακλή. Σε γονιμώματων έδραμα έδακαλεί πολλά σφαιρίμα με την εαυμήςματων ο' Ερμή και Ηρακλή, ενώ στην Μεγαλόπολη, όμους στο έδακαλεί, σφαιρίμα κτεμάματων ναός για τους θεο Έρμης 1, 12, 3). Εαυμήςματων οι κτεμάματων εαυμήςματων των γονιμώματων έδραματων εαυμήςματων κτεμάματων έθιμους (έδακαλεί πόματων και φαλλώματων), ο Ερμής σφαιρίματων έθιμους και ανών προεπιβήματων (έδακαλεί Ερμής). Ανώ την εαυμήςματων οι νύμους έδακαλείματων να γονιμώματων έδα μόνο για την έδραματων, αλλά και για την ποδεμάτων τους κελωίματων. Μέτα τις ποδεμάτων εαυμήςματων, και άρμήςματων κτεμάματων σφαιρίματων κτεμάματων εαυμήςματων σφαιρίματων, το οποίο διαραμάς γονιμώματων κτεμάματων, όμους το γονιμώματων να έδραμα με τον κτεμάματων στο πόλι τη μνημήςματων έδακαλεί, οι νύμους τον αρχικό γονιμώματων του χηροίματων για σφαιρίματων έγνημα.

ψυχοπομπού που ήταν η μονιμότερη και καθολικώτερη στις ελληνικές μεγάλες πόλεις στην ύπαιθρο. Ήδη η Οδύσσεια, ω 1 κ., τον ξέρει ως τον θεϊκό συνοδό των ανθρώπων ψυχών στον Άδη: μόλις ο Οδυσσεύς σκότωσε τους μνηστήρες, ο Ερμής έσπευσε να παρβεί τις ψυχές τους και να τις οδηγήσει «κατ' ευράνεον κέλευθα» ως τον «ασφοδελόν λεϊμ» έμβα ναϊουσι ψυχαί, είδωλα καμώντων» (όχι στο ακάτιο του Χάρωνα, όπως κατά τις μεταγενέστερες λαϊκές δοξασίες). Η ιδέα του δαιμονικού αλόγου που μεταφέρει την ψυχή στο υπογύνιο βασίλειο (βλ. σελ. 110) δεν εξέλιξε εντελώς αντίθετα, και στις επιτάφιας στήλης απεικονίζονται κάποτε το άλογο ολόκληρο ή σε προτομή, όπως και σε αναθηματικά ανάγλυφα θεών του κάτω κόσμου ως έμβλημα τους (σελ. 111). Η νεώτερη όμως και πανελλήνια δοξασιώως το τέλος της αρχαίας θρησκείας, ήταν πως ο Ερμής είχε επωμισθεί το έργο του ευμενοσυνοδού των ψυχών ανά τα «ευράνεα κέλευθα» που οδηγούσαν στο υποχθόνιο βασίλειο. Κατά το Διογένη Λαέρτιο 8, 31 ο Πυθαγόρας στη διδασκαλία του για την ψυχή αποκαλο τον Ερμή θεϊκό «ταμία των ψυχών» και υποστήριζε πως αυτός λεγόταν «πομπάιος», γι συνόδευε τις ψυχές μετά το θάνατο στον Άδη και «κυλαίος και χθόνιος», γιατί «εισέπεμ τις ψυχές στο υποχθόνιο βασίλειο δια της πύλης του. Εκεί ο ίδιος φρόντιζε να συγκεντρωθε στον «ηλιότερο χώρο» οι καθαρές ψυχές και να δεθούν από τις Ερινύες οι ακαθάρτες «άρρηκτα δεσμί», ώστε να μην μπορούν να πλησιάζουν τις καθαρές ψυχές, αλλά ούτε μεταξύ τους να επικοινωνούν (οι λαϊκές όμως δοξασίες δεν ήταν δυνατόν να επηρεαστούν ο φιλοσοφικές γνώμες του είδους αυτού).

Πως ο Ερμής είχε εξαιρετική θέση ανάμεσα στους θεούς του κάτω κόσμου φαίνεται από συνήθεια να αναπέμπουν πρώτα ενχητή στους χθόνιους Ερμή και Δία κατά τη θύσια ταύρου σ γιορτή Ελευθέρια της Πλάταιας, και έπειτα να καλούν στην «αιμακουρία» τις ψυχές εκείνων που είχαν σκοτωθεί στην κατά των περσών μάχη του 479 π.Χ. (Πλουτ. Αριστ. 21). Τον Ερμή όμως, ως φοβερό θεό, επικαλούνταν και στους λεγόμενους «καταδέσμοις», δηλ. στις κατάρες που μερικοί απηύθυναν κατά μησητών προσώπων: ένας τέτοιος κατάδεσμος από τάφο γ' Αττικής, χαραγμένος σε μολύβδινη πινακίδα, περιέχει και τις λέξεις: «καταδῶ τούτους πάντ' πρός τόν Έρμη τόν χθόνιον και τόν δόλιον και τόν κάτοχον και τόν έριουόνιον» που σημαίνουν πως ο καταράμενος αναθέτει στον Ερμή, τον φορέα των παραπάνω επιθέτων, την εκτέλεση της κατάρας.

Στη Θεσσαλία είχε επικρατήσει η συνήθεια στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια να χαραζόνταν κάτω από το όνομα του νεκρού στην επιτάφια στήλη τις λέξεις «Ερμού χθόνιο» που σημαίνουν πως η στήλη με το όνομα του νεκρού αφιερωνόταν στο χθόνιο Ερμή, τς οποίου εικόνα (μικρή ερμαϊκή στήλη) χάραζαν ή ζωγράφιζαν στο κάτω μέρος της στήλης. Κάθε ταφικό μνημείο αντικριζόταν στα αρχαϊκά χρόνια ως «γάλαμα» του θεού του κάτω κόσμου (δηλ. έργο που κάνει το θεό να «γαλάτται»). Ο Πίνδαρος αποκαλεί «γάλαμα» Αΐδα ένα λίθινο γλυπτικό έργο στημένο πάνω σε τάφο (Νεμ. 10, 67). Άλλη τοπική συνήθεια σχετική με το Άργος, αναφέρει ο Πλούταρχος στην πραγματεία του Ελληνικών κεφαλαίω καταγραφή 24: οι αργείοι είχαν τη συνήθεια τριάντα μέρες μετά το θάνατο συγγενικού του προσώπου να θυσιάζουν για τον Ερμή, «ο οποίος δέχεται τις ψυχές των ανθρώπων, όπως τι χρώμα δέχεται τα σώματά τους». Παρόμοιο μνημόσυνο για τους δικούς τους νεκρούς είχαν και οι αθηναίοι στους Χύτρος, δηλαδή στην τελευταία μέρα των Ανθεστηρίων, οπότε θυσιάζαν για τον ψυχοπομπού Ερμή κι όχι για ολύμπιους θεούς (Σχόλ. Αριστοφ. Βατρ. 220: «έβθον δέ.. ουδενί τών ολύμπιων, Έρμη δέ χθονίω ύπερ τών τεθνεώτων»).

Ο Αττικής η Άδης επινοήθηκε από τους μυθοπλάστες των υπομυκηναϊκών και των πρωτογεωμετρικών χρόνων για να υποκαταστήσει στο υποχθόνιο βασίλειο τον παλιό γαιάσχο Ποσειδών και το Δία καταχθόνιο, τους οποίους οι ίδιοι μυθοπλάστες ύψωσαν σε ουράνιας θεότητες. Επομένως δεν ήταν παλιός θεός της λατρείας, αλλά γνήσιο επικό κατασκευασμα που προοριζόταν να απορροφήσει πλήθος τοπικών θεών ή δαιμόνων του κάτω κόσμου. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και η προελληνική Φερσέφασσα ή Περσεφόνη, για την οποία δημιουρ-

Εικ. 124. Ο 'Αδης, ιδίως ως Πλούτων, δεν είχε κανένα δεσμό με την αυστηρή επαλιάν θρησκεία. Σ' όλη την αρχαιότητα όμως διατήρησε μια αυστηρότητα ή σοβαρότητα που ερμύζει στο έργο του. Με το βασικό αυτό γνώρισμα απεικονίστηκε σε τοιχογραφία ενός μικρού μακεδονικού τάφου της Βεργίνας του 4ου αιώνα π.Χ.

γήθηκαν δεσμοί προς το νέο υποχθόνιο βασίλειο, ώστε να παραμείνει στη θέση της. Ο Όμηρος ονομάζει το νέο θεό 'Αΐδη, δηλ. Αόρατο (το δασουνόμενο όνομα 'Αΐδης ή 'Αδης προήλθε από τη συγγένευση-του άρθρου). Ο Αισχύλος αρκείται κάποτε να τον αποκαλεί απλώς «βασίλεα ενέρων, χωρίς ιδιαίτερο όνομα'. Με τον Αΐδη φυσικό ήταν να συνδεθεί η πριν απ' αυτόν γνωστή μαγική σκούφια που είχε την ιδιότητα να κάνει αόρατο όχι μόνο τον κυρίαρχο του κάτω κόσμου, αλλά και κάθε άλλο θεό ή ήρωα ή άνθρωπο που τη φορούσε. Στον Όμηρο αποκαλείται «'Αϊδος κυνέη», γιατί ήταν το κατεχοχρήν κάλυμμα της κεφαλής του 'Αδη. Τη φορεί όμως στην Ιλιάδα Ε 844 κπ. και η Αθηνά, όταν θέλει να βοηθήσει το Διομήδη, χωρίς να είναι ορατή από τον 'Αρη'. Τη φόρεσε και ο Περσέας κατά την επιχείρησή αποκεφάλισμou της Μέδουσας. Ο Περσέας, κατά το μύθο, με τη συμπάρσταση δυο θεών, του Ερμή και της Αθηνάς, κατόρθωσε να φτάσει πρώτα στις κόρες του Φόρκυ, από τις οποίες απέσπασε τις αναγκαίες για την επιτυχία της επιχείρησης πληροφορίες, και κατόπιν στις νύμφες που φύλαγαν την 'Αϊδος κυνήν, μαζί με την κίβισι και τα φτερωτά πέδιλα, όλα αντικείμενα με μεγάλη μαγική δύναμη και όλα χρήσιμα για το έργο του Περσέα. Για την 'Αϊδος κυνήν ο

1. Οι αρχαίοι θεωρούσαν αυτονόητη την έννοια του «αράτου», γιατί έβλεπαν σαφώς την στεμολογία του 'Αΐδη από το στερεοτικό α-και ίδεν και γιατί είχαν σε συνήθη χρήση το επίθετο πιδής με την έννοια του αράτου ή του εξεφρασιμένου. Από τον περασμένο αιώνα έγιναν κατά σειράς και άλλες στεμολογίες, χωρίς καμιά να τύχει καθολικής ή ευρείας παραδοχής από τη ρίζα του επίθετου σιανής ο Αΐδης θα είχε την έννοια του απεχθούς ή φοβερού και από τη ρίζα της σίας (της)

θα μπορούσε να ονομασθεί 'Αϊς το υποχθόνιο βασίλειο και ο άρχοντας του επίσης 'Αϊς· ο Όμηρος χρησιμοποιεί τη γενική πτώση του υποκειμένου 'Αϊς που είναι 'Αϊδος, όχι όμως τόσο συχνά όσο τη γενική του 'Αΐδης που είναι 'Αΐδω ή 'Αΐδω.

2. «Χθόνιοι δαίμονες, άγνοι, Γη τε και 'Ερμῆ, βασιλέω τ' ενέρων» (Πέρσας, 628 κπ.).

3. «όπως 'Αϊδος κυνέην, μή μη τδοι δρβομοις 'Αρης».

Απολλώδωρος 2, 4, 2 κπ. σημειώνει: «τὴν δὲ κυνὴν τῆ κεφαλῇ ἐπέθετο (Περσεύς) ταύτην ἔχων, αὐτὸς μὲν οὐδ' ἠθέλεν ἐβλεπεῖν, ὑπὸ ἄλλων δὲ οὐχ ἑωράτο». Ὅταν ἔφτασε στις γοργόνες, οἱ ἀδελφές τῆς Μέδουσας «συνιδεῖν τὸν Περσεῖα οὐκ ἠδύνατο, διὰ τὴν κυνὴν!». Ὁ Ἄδης, χρησιμοποιοῦντας το φοβερό μαγικό μέσο τῆς κυνῆς, ἐνέπνευε μεγαλύτερο φόβο, γιὰτι κανένας δὲν μπορούσε να ἀμυνθεῖ ἐναντίον ἐχθροῦ που δὲν ἐβλεπε. Ὡς ἀνεξίτητος θεός, πολλοὶ πίστευαν στα ἱστορικά χρόνια πως δὲν εἶχε νάους καὶ βωμούς¹. Γι' αὐτὸ ὁ Παισαίνιας, ὅταν βρῆκε ἱερὸ περιβόλο καὶ νῆα γιὰ τὸν Ἄδην στὴν πόλη Ἡλί, ἔσπευσε να προσθέσει πως οἱ ἡλείοι εἶναι οἱ μόνοι σ' ὅλο το γνωστὸ του κόσμο που τιμοῦν τὸν Ἄδην (6, 25, 2). Αὐτὸ ἀποδίδει στο ὅτι οἱ ἡλείοι, κατὰ το μῦθο, εἶχαν βοηθήσει τὸν Ἄδην, ὅταν ὁ Ἡρακλῆς εἶχε κάνει πόλεμο ἐναντίον του καὶ εἶχε τραυματίσει τὸν ἴδιο τὸν Ἄδην (Ἰλ. Ε 395 κπ.). Αὐτὸ σημαίνει πως οἱ ἡλείοι ἐκμεταλλεύτηκαν τὸν παλιὸ μυθολογικὸ δεσμό τους με τὸν Ἄδην καὶ ἐξακολούθησαν να τὸν τιμοῦν, γιὰ να τὸν ἔχουν καὶ στο μέλλον ευμενῆ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πως ἀπὸ τὰ πρῶμα ἱστορικά χρόνια, ὅταν ὅλοι οἱ θεοὶ ἄρχισαν να γίνονται ἠλιώτεροι, σὲ ἀρκετὰ μέρη θεώρησαν καὶ τὸν Ἄδην ὡς δυνάμενον να ἐξευμενισθεῖ καὶ ἰδρῦσαν γι' αὐτὸν ἱερά, σπάνια με τὸ ὄνομα του Ἄδην καὶ συνηθέστερα με ὀνόματα ευφημιστικά, ὅπως Πλούτων, Κλύμενος, Εὐβουλεύς, Μέγας θεός καὶ ἄλλα, με τὰ ποῖα ὁ θεός δὲν ἔχανε τὴν αὐστηρότητά του, ἦταν ὁμως ἐπιδεικτικὸς λατρείας καὶ μπορούσε να περάσει στὴν κατηγορία τῶν «στρεπτῶν» ἢ μελιχίωνων². Μια τοιχογραφία του σὲ τάφο των μακεδονικῶν Αἰγῶν (τῆς Βεργίνας) τὸν παρουσιάζει μελαγχολικὸ καὶ αὐστηρὸ, με ἀτημέλητη τὴν κόμη καὶ τὴ γενειάδα, ὄχι ὁμως θεὸ ἄγριο ἢ κακόβουλο (εἰκ. 124). Με τὸ ὄνομα Ἄδης, ὅπως στὴν πόλη Ἡλί, ὁ βασιλιάς του κάτω κόσμου λατρεύονταν, κατὰ τὸ Στράβωνα 8, 344 καὶ στο βουνὸ Μίνθη³ τῆς Τριφυλίας (κοντὰ στα σύνορα Ἡλείας, Ἀρκαδίας καὶ Μεσσηνίας). Ἐκεῖ λάτρειαν τὸν Ἄδην καὶ οἱ μακίστιοι τῆς περιοχῆς Σαμικῶ. Ὁ Στράβων ἀναφέρει ἐπίσης κοινὴ λατρεία του Ἄδην καὶ τῆς Ἀθηνᾶς στο Ἰάτιον τῆς βοιωτικῆς Κορώνειας (βλ. παραρ., σελ. 116). Ἀν δὲν ἦταν νεώτερος καὶ «κατασκευασμένος» θεός ὁ Ἄδης, θα λατρευόταν με τὸ κανονικὸ του ὄνομα σὲ πολὺ περισσότερες πόλεις.

Ἡ Ἄρτεμη ἦταν ἡ κατεχοχὴν παρθενικὴ θεὰ του νεώτερου πανθέου. Δὲν εἶχε ἀμεσοὺς δεσμούς με τὸ υποχθόνιο βασίλειο (ὅπως ὁ Ποσειδάνας ἢ ὁ Ζεὺς καταχθόνιος), εἶχε ὁμως ἀπορροφήσει προϊστορικὲς θεές του κάτω κόσμου καὶ διατήρησε σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα τὰ αὐστηρά γνωρίσματα ἐκείνων. Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ, σὲ συνδυασμὸ με τὴν παρθενικὴ ἀγριότητα καὶ τὸν εὐερέθιστο χαραχτήρα τῆς, ἔδωσαν ἓνα τύπο σοβαρῆς θεᾶς που δὲν μπόρεσε να τὴ φθεῖρει ὁ χρόνος. Ὅχι μόνον στὶς πόλεις, ἀλλὰ καὶ στα πιο μικρὰ χωριά υπήρχαν εἰτε ναοὶ τῆς Ἄρτεμης εἰτε ἄλλη αφιερωμένα σ' αὐτὴ εἰτε ἀπλὰ τεμένη με βωμούς τῆς. Ἦταν ἡ θεότητα που περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη λατρεύτηκε στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἡ λατρεία τῆς υπήρξε πάντοτε θερμῆ, ἰδίως ὡς θεᾶς του τοκετοῦ (λοχίας) ἢ ὡς κουροτρόφου (ορβίας).

1. Στα ἱστορικά χρόνια οἱ ἄνθρωποι φαντάζονταν τὴν Ἄϊδην κυνὴν σὰν σύνθετο που μπορούσε να περιβάλλει θεὸ ἢ ἦρωα καὶ να τὸν κάνει ἀόρατο (βλ. Εὐστάθ. εἰς Ἰλ. Ε 344 — 345: «πόθος ἦν πυκνότατος, δι' οὐ καὶ θεοὶ ἀφανεῖς ἀλλήλους γίνονταν». Καὶ ἓνα σχόλιο στὴν Πλάτωνος Πολιτεία 612 β: «πόθος τὴν Ἄϊδην κυνὴν φαίνω». ἦγον ἀόρασταν, ὁ περιβάλλονται εἰ θεοὶ, ὅταν ἐβέβαιαν ἀλλήλους μὴ γινώσκουσαι. Ἐληπτὰ δὲ καὶ εἰς παροιμίαν ἐπὶ τῶν ἀφανῶν τὴ ποιούτων».

2. Σχολ. στὴν Ἰλιάδα Ι 158 (ὅπου ὁ Αἰθῆς ἀποκαλεῖται ἀπλῶς «μελιχίος ἦβ' ἀδάμαστος»): «ἐν οὐδεμῇ πόλει Ἄδου βωμὸς ἐστὶ, Αἰσχύλος φησὶ. Μόνος θεός γὰρ Θάνατος οὐ δῶρων ἔρῃ, οὐδ' ἂν τὴ θύαν οὐδ' ἐπινοεῖναι λάβρος: οὐδὲ ἐστὶ βωμὸς, οὐδὲ πικναίεται». Ἐδὲ ὁ Ἄδης ταυτίζεται με τὸν θεοποιημένο θάνατο.

3. Ποιητικὸ ὄνομα του Ἄδην (ὄχι λατρευτικὸ) εἶναι καὶ Ἀησιόλαος (που μαζεύει τοὺς ἀνθρώπους στο βασίλειό του): ὁ Σμυρναῖος εἶχε ὀνομάσει ἐπὶ τὸν Ἄδην κατὰ τὸν Ἀθῆναίο 3, 55 (σ. 99). Στο υποχθόνιο βασίλειο ἴδιαν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα τὸ ὄνομα Ἄδης, ὄχι ὅμως καὶ στὸν ἐκεῖ βασίλειο, γιὰ τὸν ποῖο εἶχαν πολλὰ τοπικὰ ὀνόματα. Ἡ Σούδα ἀναφέρει γι' αὐτὸν καὶ τὰ ὀνόματα Πάμψυχος καὶ Ἀμψιάραος: «Πάμψυχος δ' Ἀμψιάραος, ὅτι πασῶν ἀνάσσει ψυχῶν ἐν Ἄδου».

4. Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Μίνθη ὁ Στράβων λέει (σ.π.) πως ἀνήκει σὲ μια παλαιότερη ἀπὲρθεο του Ἄδην, ἡ ποῖα, ὅταν ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν Κόρη, μεταμορφώθηκε στὴν κηλεῖαν μίνθη. Ἦν τινες ἠέδουσαν καλοῦσαι: ἐπὶ ἀργότερα ὁ ἠέδουσμος (διδούσμος) ἔγινε ἱερὸ φυτὸ τῆς βασιλίσσης του κάτω κόσμου.

Εικ. 125. (Αρσιστέρι.) Στην περιοχή του Άργους της Ναυαλίας και της Αχολας οι ελπίδες γυναικείες προτιμούν να επικαλεστούν, αντί της Λοχίας, Ἄρτεμη ή της Ειλείθυας. Ης Ερωσίας με τα αυστηρά κριτήρια «Επιεικής» (που «καταλείπει» το αυστηρό) ή Ευσυνίτης. Στο αρχαίο ανάγλυφο 125 με την επιγραφή «Κάλλιον Εὐσυνίτην ἢ σπαστήρα Κάλλιον κληροῖσαι τις τρεῖς φασεῖς θεάς, καθέμει ἀπὸ τῶν σοῦς ἐπιεικιστικὸν κρῖται φησὶ ἀπὸ θεῶν γῆρας».

Εικ. 126. (Δελφία.) Στάλη που την ανέδειξαν ἀπὸ κοινῆ ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς γυναικείες. Οἱ Εὐσυνίτες, εἶναι πάλι τρεῖς καὶ κρῖται καθέμει ἀπὸ δύο θῆρα (Αρχ. Δελτ. 1908, 117 καὶ 1978, 1 κκ.). Γ' ἄλλο ἀνάγλυφο φησὶται ζῶντος (σῶος τεσσάρων) τοῦ πλάσσειν με δύο τῶν τρεῶν τῶν Εὐσυνίτων.

Με την Ἄρτεμη αντικαταστάθηκε σε πολλά μέρη της Ελλάδας η μινωική θεά του τοκετού Ειλείθυια που σ' ἄλλα μέρη ἐπέζησε καὶ στα ιστορικά χρόνια με το ἴδιο ὄνομα (βλ. σελ. 74). Η ολυμπιακή θεά ἔγινε τότε ἡ Ἄρτεμις Ειλείθυια ἢ πήρε ἄλλα προσωνύμια, σχετικά με την ιδιότητα της «γενέθλιας θεότιτας (λοχία ἢ λεχώ, βραυρώνια, αὐλιδία, μουνηχία). Η μινωική Ειλείθυια ἦταν ἀπὸ την ἀρχὴ καὶ παρέμεινε καὶ στα ιστορικά χρόνια θεά του κάτω κόσμου, αὐστηρὴ καὶ δυσεξίλωτη. Για τα προϊστορικά χρόνια αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τον ἀρχικὸ χῶρο της λατρείας της που ἦταν μια σπηλιά, ἐξω ἀπὸ τὸ ἐπίγειο της Κνωσοῦ Ἀμνισοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τα «μελιγγματα» που συνηθίζονταν γι' αὐτὴ καὶ που ἦταν «ἀδίνες» προσφορές, ὅπως καὶ στα ιστορικά χρόνια ἦταν οἱ προσφορές για τις υποχθόνιες θεότητες: για την Ειλείθυια της Ἀμνισοῦ ὡς μόνιμη προσφορὰ αναφέρεται στις πινακίδες ἀμφορέας μελιού (βλ. Αρχ. Δελτ. 1978, 9). Το μέλι ἢ τα ζυμωμένα με μέλι γλυκίσματα εἶχαν τὰ σκοπὸ νὰ «γλυκάνουν» την Ειλείθυια ἢ νὰ την κάνουν μελιχία. Η Ιλιάδα ἀποδίδει τις ἀδίνες των ἐπιτόκων γυναικῶν στα δριμύτητα βῆλα της «μογοσσοῦκου Ειλείθυιας» (Π 187, Ἄ 269) καὶ ο Πausanias παρουσιάζει την ἐκί των ἡμερῶν τὸν λατρεία της ἴδιας θεᾶς στην ἀργολικὴ Ἐρμιόνη ὡς μια ἀπὸ τις αὐστηρότερες (εἶχε τὸ τέμενός της ἐξω ἀπὸ τὴν πόλη, στα δυτικά, ὅπως οἱ ἄλλες υποχθόνιες θεότητες, καὶ στο ναὸ της δεν ἐμπαιναν ἄλλοι ἐκτὸς των ἱερῶν, οἱ ὁποῖες ἦταν οἱ μόνες που ἀντίκριζαν καὶ τὸ λατρευτικὸ τῆς ἀγάλμα, 2, 35, 11).

Ἀλλὰ καὶ η Ἄρτεμη παντοῦ ὅπου ὑποκατέστησε την Ειλείθυια ἦταν θεά ἐξίσου αὐστηρὴ. Ἦταν «ἐλὼν γυναιξί», ὅπως λέει ο Ὀμηρος, ἡ ὁποία με τὴ συγκάταθεση του Δία μοιροῦσε νὰ σκοτώνει ὁποῖα ἐπιτόκου γυναικὰ ἤθελε (Φ 483 κκ.). Τα κορίτσια των ἀθηναίων, για νὰ κερδίσουν την ἐξουσίαν της, ἔπρεπε νὰ θητεύσουν στο ἱερὸ της βραυρώνιας Ἄρτεμις. Οἱ ἐπίδοξες μητέρες, χάριν του αἰσίου τοκετοῦ, ἔταζαν στη θεά τα παιδιά τους (αν αὐτὴ βοηθοῦσε νὰ γεννηθῶν γερὰ) καὶ δεν παρέλειπαν νὰ τα φέρουν στο ἱερὸ της Βραυρώνιας για μακρὰ ἢ σύντομη θητεία προ της ἥβης. Τὴν οργὴ ἐξᾴλλου της μουνηχίας Ἀρτέμιδος του Πειραιᾶ δεν μπορούσαν ἀρχικά νὰ την κατευνάσουν, κατὰ τὴν παράδοση, παρὰ μόνον με ἀνθρωποθυσία: πρῶτος ο πατέρας ἐνὸς κοριτσιοῦ θυσίασε ἀντὶ της κόρης του «ἀγία εσθῆτι κοσμήσασα» καὶ ἀπὸ τότε ἄρχισε ἡ θυσία ζώου ἀντὶ ἀνθρώπου (Ευστάθ. στην Ιλιάδα Β 732). Καὶ ὡς κουροτρόφος ἡ Ἄρτεμη, ὅπως ἡ Ὀρθία της Σπάρτης, δεν ικανοποιούνταν, ἀν ὁ βωμὸς της δεν βρεχόταν με ἀνθρώπινο αἷμα (κατὰ τὴ «διαμαστίγωση», με τὴν ὁποία, κατὰ τὴν παράδοση, εἶχε ἀντικα-

τασταθεί εκεί η αρχική ανθρωποθυσία, Πaus. 3, 16, 10)".

Για ανθρωποθυσίες στην αρχαιότερη λατρεία της Άρτεμης υπήρχαν πολλές παραδόσεις, όχι όμως καλές. Ο Όμηρος π.χ. δεν ήξερε πως ο Αγαμέμνονας πείστηκε να θυσιάσει την κόρη του Ιφιγένεια στην Αυλίδα για να κατευνάσει την οργή της Άρτεμης. Δεν ήξερε καν την Ιφιγένεια ως κόρη του Αγαμέμνονα. Η θυσία της Αυλίδας υπήρξε πολύτιμο μέσο για την έκφραση ψυχικών περιπετειών στο δραματολόγιο των τραγικών ποιητών του 5ου αιώνα. Σε ακόμα μεταγενέστερα χρόνια πλάστηκαν και ερωτικές ιστορίες με πυρήνα ουσιαστικά γνωρίσματα της λατρείας της Άρτεμης, όπως είναι η ανθρωποθυσία και ο ευερέθιστος χαρακτήρας της. Στην αναφερόμενη από τον Πausania ιστορία της νεαρής Ιέρειας Κομαιθούς και του φίλου της Μελάνιππου η οργή της Άρτεμης προκλήθηκε από θητική παρεκτροπή των δυο νέων μέσα στο τέμενος της. Ο εξευμενισμός της θεάς στοίχισε όχι μόνο την άμεση θανάτωση του ζεύγους, αλλά και την καθιέρωση ετήσιας θυσίας νέου και νέας στο γνωστό παρά την Πάτρα τέμενος της τρικλαρίας Αρτέμιδος και κοντά στο εκεί ρεύμα που κι αυτό πήρε το θλιβερό όνομα Αμείλιχος ποταμός. Όταν η ανθρωποθυσία αντικαταστάθηκε (όπως και οι άλλες ανθρωποθυσίες) με θυσία ζώου, πήρε και ο ποταμός το παγίωτο όνομα Μείλιχος που είχε και στον καιρό του Πausania (7, 19, 2). Αν και μεταγενέστερων χρόνων οι ιστορίες

1. Όλες οι θεότητες που έλεγαν όχι μόνο τον τοκετό, αλλά και την επιβίωση των βρεφών ήταν αυστηρές και ενόστιαν οφθαλμοί. Ήταν θεότητες του κάτω κόσμου, Ερινυές ή Δαιμόνες του κακού, που έπρεπε με την λατρεία είτε να διατάσσον εμμέλως προς την επίταξη γυναικεία ή προς το νεογέννητο (οσάτε θα γίνονταν «βενεδικτές», όπως τις ήθελαν οι αναστήριες των αναλόφων 125 και 126) είτε τελείως να αποτραπεί η ολεθροφόρα επίφραση τους. Η ακοιροπή της κοκής επίφραξης επιδικούνταν μόνο για θαυμαστικές υπάρξεις αναπείθειες εξευμενισμού, όπως ήταν οι Φορμακίδες της Θήβας ή τα λεγόμενα «Παιδιά της Μήδειας» της Κορίνθου (τα «Παιδιά» αυτά ήταν δαιμόνες νεοροί με τα ονόματα Μέρμερος και Φέρη, δηλ. Φοιηρός και Δυστοίος που προεκαλούντο το θάνατο των βρεφών, βλ. τη μελέτη μου Μορτσάντιου Ειλεΐθιου και κουροτρόφου θεότητας, Αρχ. Δελτ. 1978, σελ. 1 — 23).

2. Στην εποχή του Ομήρου η Ιφιγένεια πρέπει να ήταν γνωστή όχι ως ηρωίδα, αλλά ως θεά του τοκετού, όπως τη γνώρισε και ο Ηρόδοτος στην Θράκη με το όνομα Παρθένος. Από τους κατοίκους της Ταυρικής ο Ηρόδοτος είχε την πληροφορία πως η παρθενική θεά, στην οποία θυσίαζαν τους ζώνους ήταν η Ιργένεια που οι νεώτοι την ταύισαν με την κόρη του Αγαμέμνονα (4, 103). Το ίδιο έκαναν και στην Ελλάδα στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια. Ελληνική λατρεία της θεάς Παρθένου υπήρχε και στη Νέσολη της νοτιότερης Θράκης (τη σημερινή Κοβέλα, βλ. Γ. Μπακαλάκη, Αρχ. Ερ. 1938, 106 κτ. Αυτού ο Παρθένος λατρεύονταν και στα αρχαία χρόνια, πριν δηλ. χιτιστεί ο περίφημος ναός της που, πριν από χρόνια, όπως φαίνεται από τα πολλά γυναικεία σφάλια επιδάλια). Στον ταυισμό της με την ηρωίδα Ιφιγένεια (ιδιαιτέρως στην Ταυρική, όπου τον ενισχύει ο Ηρόδοτος) μπορεί να συνέβαλαν οι ελληνες έποικοι του Ευξίνου.

Είναι γνωστή όμως και άλλη λατρεία της Ιφιγένειας, αρχαιότερη, που τη βρήκε ο Πausanias στην Αίγυπτο της Αχούας: υπήρχε εκεί ναός της Άρτεμης με κοινογραφία λατρευτική έθλημα που το είχαν στήσει οι αιγυπτιακές επί των ημερών του Πausanias («εσχής της έφ' ήμών, σημαίνει ο ίδιος 7, 26, 5). Στο ναό όμως υπήρχε και άλλο λατρευτικό έθλημα, παλαιό (και εκρημασμένο ο σφάραγος) που, κατά την τοιαυτή παράδοση, ήταν έθλημα της Ιφιγένειας. Αν αυτό ο Πausanias συμπεριέλαβε πως αρχικό ο ναός δεν ήταν της Άρτεμης, αλλά της Ιφιγένειας (ό.π.). Η Ιφιγένεια ήταν από τις παλιές θεές του τοκετού,

η οποία, όπως λέει το όνομά της, βοηθούσε να κλωνηθεί λοχυρός γόνος. Σε πολλά μέρη η Ιφιγένεια ταυτίστηκε με την αλευματική Άρτη, όποτε ο Ηούριος να σημειώνει: «Ιφιγένεια, ή Άρτημα. Συνθίσταται το όνομα της Ιφιγένειας χρησιμοποιώντας ως απλό προσωπικό της Άρτημα, όπως στην Ερμιάθη, όπου ο Πausanias βρήκε «έρπον Αρτέμιδος. έκικλησιν Ιφιγένειας (2, 35, 1). Δεν είναι όμως μόνο η Άρτημα, με την οποία συνάπτει το όνομα της Ιφιγένειας, αλλά και άλλες θεότητες σχετιζόμενες με τον τοκετό, όπως η Εκάτη με ο Πausanias, στήθεζόμενες στον Ηούδιο, την ταύισει με την Ιφιγένεια (1, 43, 1).

Η Άρτημα της Αυλίδας ήταν θεά του τοκετού, όπως φαίνεται από το κυριότερο λατρευτικό της έθλημα που ήταν σημενίο στο ναό και που κρατούσε δάδες τον καιρό του Πausanias υπήρχε και δεύτερο έθλημα που την παριστάει ως τοδόνι: «έθληματα λίθου λευκού, τό μιν δάδες φέρων, τό έτε τοκετούς» (9, 19, 6). Το υπερφυσικό μεγέθος κρατειέλιου έθλημα της Άρτημα που ο Πausanias είδε στην Αντίκυρα παριστάνει επίσης τη θεά του τοκετού και κρατούσε δάδα με το δεξί χέρι για να μη συγχέεται όμως με ισοθόνα θεότητα, ο πλέοντος πρόθετος καθ' τη φέρητρα του είναι έθλημα ασκλειστικό της Άρτημα: «έθδα έχουσα τη δεξιά και ύπερ τών ώμων φορέτραι (10, 37, 1). Εκείνη η Ευκλείδεια ήταν από την αρχή και παριστάνει με τον κάτω κόσμο, τα αγάλματά της κρατούσαν πάντοτε δάδες (Πaus. 7, 22, 5).

Όπως στο ιερό της Βουραβύνας Άρτημα έτσι και στις αυλίδας συνθίσταν η θετική μικρός κορπιτών που υπηροτόσαν εκεί για μεγαλύτερο ή για μικρότερο χρονικό διάστημα (ανάλογα με το τάμα των γόνων τους). Και στο ένο αυτό υπήρχε ναός πριν από την Άρτημα ταυίσαν τη Ιφιγένεια ως θεά του τοκετού. Όταν το όνομα της Ιφιγένειας δόθηκε στην κόρη του Αγαμέμνονα, αλώθηκε ο μύθος πως αυτή έφερε το ζώνος της θεάς από την Ταυρική, μαζί με τον Ορίστη, και κατόπιν υπηρέτησε ως ιέρεια στο τέμενος της Βουραβύνας Άρτημας εκεί έδειξαν στα ιστορικά χρόνια τον τάφο της Ιφιγένειας. Εκείνη άλλοι μύθοι έκαναν λόγο για θυσία της Ιφιγένειας στην Αυλίδα, υποστηρίχτηκε πως «θυσία μπορεί να σημαίνει ιοδία θητεία ή καθορισμένη της πρώτης, κόρης του Αγαμέμνονα, στο ιερό (P. Clemeis, New evidence for the origin of the Iphigenia legend, Antiquité Classique, 1934, 408, 1).